

“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

QARAQALPAQ TILINDE DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASÍNÍN QÁLIPLESIWÍ

Shinnazarova Saodat
ilimiy basshı f.i.k., docent

Jaqsımuratova Sabırxan
Ájiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili hám ódebiyatı
tálim baǵdarınıń 4 g topar studentı

Ulıwma túrkiy leksikografiyasına, sózlik dúziw tájiriyesine itibar qaratsaq, búgingi kúnge shekem bir qatar sózliklerdiń júzege kelgenligin kóremiz. Solardıń ishinde, qaraqalpaq til biliminde de bir qatar sózliklerdiń payda bolǵanlıǵı málim. Tek ǵana qaraqalpaq tiliniń leksikografiyası boyınsha búgingi kúnge shekem 70 ke jaqın túrlishe tarawlarǵa arnalǵan sózliklerdiń dúziliwi – bunıń ayqın dálili.

Ádebiy leksikografiyamızda túsindirme, eki tillik, tarawlar boyınsha terminologiyalıq, imla, orfoepiyalıq hám basqa da sózliklerdi tayarlaw bunday jumıslardı iske asırıwdıń teoriiyası qarastırılса, ádebiy emes leksikografiya yaǵnıy dialektologiyalıq, qarapayım hám kitabiy sózlerdiń sózligi menen usı sıyaqlı miynetlerdiń teoriyalıq máselelerin óz ishine aladı. Demek, bul tárepinen qaraǵanıımızda, dialektlik sózlikler, sonday-aq leksikografiyanıń tiykarǵı obyektı dialektlik leksika bolsa, ádebiy leksikologiya menen leksikografiya bul ádebiy leksikanı óz ishine aladı. Bul tárepinen, dialektlik leksikologiya menen leksikografiya tarawındaǵı erisken tabıslardıń birdey emesligin seziw múmkin. Dialektologiyalıq sózliklerde elege shekem dialektlik leksika menen ádebiy leksikanıń qollanıw shegaraları anaw yamasa mınaw sózdi leksikografiyalıq izbe-izlikte beriw, dubletler, hár qıylı variantlar, kóp mánili dialektlik sózdiń ádebiy tildegi jubaylasın tabıw, omonimlerdiń túrleri, omonimler máselesin tek ǵana qaraqalpaq tili emes, al ulıwma túrkiy tillerde de ushıratpaymız. Bul haqqında dialektolog ilimpaz O. Dospanov: «Túrkiy tilleriniń leksikografiya (sonıń ishinde dialektlik leksikografiyada) hár qıylı tildegi sózliklerdi dúziw, olardı kópshiliktiń dodalawına salıw, hár qıylı máselelerin qarastırıw sıyaqlı tárepleri boyınsha ádebiy sózliklerdiń házirgi jetiskenliklerinen artta qalıp kelmekte»- dep búgingi dialektologiya ilimindegi mashqalalardı atap kórsetedi. (1.3)

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasınıń qáliplesiwinde dialektlik mazmunda sózlik dúzgenler: N. A. Baskakov, O. Dospanov, D. S. Nasırov hám basqa da bir qatar ilimpazlardıń sózliklerin úyreniw, olardıń dialektologiyalıq sózlik dúziwdegi is

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

tájiriybelerin, sózlik dúziw principlerin, reestr sıpatında alınǵan dialektlik sózlerdiń aymaqlıq ózgesheliklerine qaray bóliniw jaǵdayı, janlı sóylew tillerinen alınǵan mısallar menen beriliwi hám onıń ádebiy tilge beriliwi jaǵdayların, álbette, esapqa alıwımız kerek dep esaplaymız.

Xalıq tilindegi jergilikli ózgeshelikler – janlı sóylew tilindegi aymaqlıq sıpatqa iye sózler tildi izertlewshilerdiń dıqqatın erteden awdarıp kiyatırǵan qubıslardıń biri. Qálegen tildiń awızeki sóylew tili quramında jergilikli til qubılısların ushıratıwǵa boladı. Qaraqalpaq tili ishinde de sol sıyaqlı qaraqalpaqlardıń taraǵan aymaqlarınıń, hámмесinde sol jerde jasaytuǵın xalıqtıń tiline tán ózgesheliklerdiń bar ekeni bayqaladı. Bunı ilimde dialektlik qubılıslar dep ataydı. Dialektlik qubılıslar–xalıq tiliniń kórinisi. Hár bir aymaқта jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tilinde ushırasatuǵın tillik ayırmashılıqlardıń payda bolıwınıń hám til qubılıslarınıń bir-biri menen ushılasatuǵın tariyxıy negizleri bar.

Dialektlik ózgeshelikler–degenimiz, belgili bir jerdiń, aymaqlıq xalıqtıń ózine xızmet etetuǵın fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq jaǵınan ózine tán ózgeshelikleri bar. Ulıwma xalıqlıq tildiń bir bólegi. Dialektlerde gezlesetuǵın jergilikli ózgeshelikler sol tilden paydalanıwshılar ushın keń tanımalıqqa iye bolmay hám olar barlıq aymaқта ǵana qollanıladı. Tildegi dialektler menen sóylesimler dialektologiyanıń máselelerin sheshiw ushın ǵana izertlenbeydi.

Al, dialektlerdi ondaǵı til ózgesheliklerin tasın biliwde, til tariyxın izertlewde, xalıq tiliniń sóz baylıǵın meńgeriwde hám teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń izertleniwi máselesin rus ilimpazlarınan N.A.Baskakovtıń miynetleri menen baslanadı. (2.408).

1930-jıllarda qaraqalpaq tili haqqında jazılǵan S.E.Malovtıń, E.D.Polivanovtıń hám de A.A.Sokolovlardıń miynetlerinde de onıń dialektlerge qatnası boyınsha ayırım pikirlerdiń bar ekenligin esapqa alıw zárúr. N.A.Baskakov óziniń bul joqarıda atap ótilgen miynetinde qaraqalpaq tilinde eki dialekt bar dep atap kórsetedi: 1. Arqa-Shıǵıs; 2. Qubla-Batis. Usı eki dialekt arasındaǵı fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq ózgesheliklerdi salıstıradı. Kitaptıń sońında dialektologiyalıq materiallar hám dialektlerdiń qısqasha sózligin beredi.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin izertlew hám onıń jergilikli ózgesheliklerine itibar qaratuw máselesi, materiallardı jıynaw jumısları 1920-1930-jıllardan baslanadı. Olardan, ásirese, E.D.Polivanovtı da atap ótiw orınlı.

Sunday-aq, A. A. Sokolov (4.) ta bul tarawda bir qatar jumıslardı alıp barǵan. Usı sıyaqlı kóplegen ekspediciyalardıń járdeminde bahalı dialektologiyalıq materiallar jıynaldı. Olar qaraqalpaq ádebiy tilin dúziwge, onıń normaların anıqlawda álbette, járdem berdi. Hátteki, shet el ilimpazı Stefan Burmnıń miynetin de (5.17) atap ótiw múmkin.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Bul haqqında dialektolog ilimpaz O. Dospanov óziniń ilimiy miynetlerinde toqtap ótken. Stefan Burm qaraqalpaq tili dialektlerin: 1. Qońrat; 2. Shayx-Abbaz; 3. Qarasaqal dialekti dep klassifikaciyalaydı.

Qaraqalpaq tili dialektlerin izertlewde, dialektlik sózlik dúziw principiwrin anıqlawda bul ilimpazlardıń miyneti ayırıqsha dep esaplaymız.

Ádebiyatlar

1. Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası (woqıw qollanba). Nókis, Qaraqalpaqstan 2008. 3-bet.
2. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык (матералы по диалектологии том I) – М., 1951. 408 стр.
3. Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Сб. Хорезмской экспедиции. - Ташкент, 1933.
4. Соколов. А. А. Материалы по каракалпакскому язык, литературе и истории. – Туркстан, 1934.
5. Nasırov. D. S., Dospanov. O. Qaraqalpaq dialektologiyası. Nókis, Bilim, 1995, 17-bet.
Nasırov. D. S., Dospanov. O. Qaraqalpaq dialektologiyası. Nókis, Bilim, 1995, 17-bet.